

JERZY MALEC (Kraków)

Idea federalizmu we Francji i w Niemczech na przełomie XVIII i XIX wieku

Dzieje federalizmu europejskiego od dawna budziły zainteresowanie nauki zarówno historycznej, jak i historycznoprawnej. W szczególności poddawano analizie problem genezy poszczególnych form związkowych, ich strukturę prawnoustrojową i znaczenie. Zajmowano się także typologią federalizmu, wyróżniając kształtowane na przestrzeni dziejów takie formy związkowe jak unia personalna i realna, konfederacja czy państwo federacyjne — (te ostatnie w rozumieniu związku państw bądź państwa związkowego *confédération d'Etats, l'Etat fédéral; Staatenbund, Bundesstaat*)¹.

Mniej miejsca poświęcono w nauce badaniom nad myślą federalistyczną, która wywierała niejednokrotnie znaczący wpływ na stosowane w praktyce rozwiązania. Zwłaszcza w polskiej literaturze odczuwa się w tej mierze spory niedosyt². Artykuł niniejszy stanowi próbę zapalenia istniejącej luki w odniesieniu do rozwoju koncepcji federalistycznych we Francji i w Niemczech na przełomie XVIII i XIX stulecia, zatem w okresie, gdy problematyka ta zajmowała poczesne miejsce w publicystyce polityczno-prawnej.

¹ Ostatnio problematyce tej poświęcił osobną monografię S. Schepers, *Le droit fédéral en Europe. Un essai historique*, Bruxelles 1991.

² Stosunkowo najpełniejszy opis kształtowania się koncepcji federalistycznych i przeciwnych im poglądów unitarystycznych w Rzeczypospoliej szlacheckiej zawierają prace J. M a l c a, *Problem stosunku Polski do Litwy w dobie Sejmu Wielkiego (1788-1792)*, CPH, t. XXXIV, z.1, 1982, s. 31-50; tegoż, *Próby ściślejszego zespolenia Litwy z Koroną w latach 1764-1786*, Lituano-Slavica Posnaniensia, Studia Historica II, 1987, s. 167-185; J. M i c h a ł s k i e g o, *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasie panowania Stanisława Augusta*, ZH, t. LI, z.1, 1986, s. 97-130 oraz J. B a r d a c h a, *Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska*, Przegl. Histor., t. LXXXII, z. 3-4, 1991, s. 383-410. Brak niemal całkowicie polskich opracowań poświęconych europejskiej myśli federalistycznej. Aspekt ten pomijają także J. B a r d a c h i H. I z d e b s k i w rozprawie *L'Etat fédéral et le principe fédératif en histoire* (CPH, t. XXXII, z.1, 1980, s. 317-368), opublikowanej w tomie Czasopisma Prawno-Historycznego poświęconym dziejom federalizmu na świecie.

1. W okresie gdy we Francji wyraźne było jeszcze ciążenie ku centralizmowi, problem federalizmu podjęty został przez dwu czołowych przedstawicieli myśli oświeceniowej — Monteskiusza i Rousseau.

Charles de Secondat baron de la Brede et de Montesquieu (1689-1755) wydał swe dzieło *O duchu praw* w 1748 r. Obok głównej wyrażonej przez niego koncepcji trójpodziału władz, zajął się w swej pracy także problemem współistnienia państw. Interesowało go przede wszystkim zagadnienie utrzymania się małych organizmów państwowych, zbyt słabych — jego zdaniem — by mogły obronić się samodzielnie przed naporem z zewnątrz. Środkiem do ich zachowania miało być wzajemne ich związanie się, czyli federacja. Opisana przez niego forma federacji stanowiła zwartą strukturę polityczną, tworzoną jako zespolenie kilku społeczności w jedną. Definiował ją następująco: *Cette forme de gouvernement est une convention, par laquelle plusieurs corps politiques consentent à devenir citoyens d'un Etat plus grand qu'ils veulent former. C'est une société de sociétés, qui en font une nouvelle, qui peut s'agrandir par de nouveaux associés qui se sont unis*³. Określał ją mianem *republiki federacyjnej*, która zapewnić miała bezpieczeństwo od wewnątrz i na zewnątrz, spokój i stabilizację. Federacja taka, złożona z małych republik, posiadając wszelkie zalety wielkich monarchii, mogłaby jednocześnie w razie potrzeby być rozwiązana bez utraty suwerenności jej członków⁴. Stanowiłaby formę państwa łączącą zalety republikańskiego systemu rządu od wewnątrz, z zewnętrzną siłą militarną monarchii. *Republikę federacyjną* uważał za jedyną trwałą formę państwa, *parce qu'elle a un chef qui est en quelque facon le magistrat de l'union, et en quelque facon le monarque*⁵.

Dla poparcia swych poglądów przytaczał Montesquieu przykłady związków miast, konfederacji szwajcarskiej, Rzeszy Niemieckiej, lecz przede wszystkim Holandii — „Republiki Zjednoczonych Prowincji”.

O ile w odniesieniu do zagadnienia podziału władz poglądy Monteskiusza były ukazane raczej ostrożnie i przedrepublikańsko, o tyle w stosunku do *republik federacyjnych* zaprezentowane zostały dobitnie i wyraźnie⁶. Uznawał rozstrzygającą rolę federalizmu, mimo że nie mógł z góry założyć jego

³ C. Montesquieu, *De l'Esprit des loix, ou du Rapport que les loix doivent avoir avec la constitution de chaque gouvernement...*, Genève 1748. Cyt. wg. tegoż: *Oeuvres Complètes*, wyd. R. Caillouis, t. 2, 1976, Ks. IX, rozdz. 1, s. 369.

⁴ Ibidem, s. 370.

⁵ Ibidem, Księga IX, Rozdz. II. Por. też: H. Hintze, *Staatseinheit und Föderalismus im alten Frankreich und in der Revolution*, Stuttgart, Berlin und Leipzig 1928, s. 70.

⁶ R. Sparwasser, *Zentralismus, Dezentralisation, Regionalismus und Föderalismus in Frankreich. Eine institutionen-, theorien- und ideengeschichtliche Darstellung*, Berlin 1986, s. 39. Bardziej krytycznie oceniał poglądy Monteskiusza na federalizm S. Brie, *Der Bundesstaat*, 1874, s. 30, uważając że zawierały one dużo niejasności i brak precyzyjnych ujęć terminologicznych. Opinia ta nie pozbawiona jest słuszności, biorąc pod uwagę, że Montesquieu pisał raz o „republikach federacyjnych”, gdzie idziej zaś o „konfederacji”, czy „państwach skonfederowanych” używając tych terminów zamiennie. Tłumaczy go jednak prekursorski charakter podjętych rozważań.

różnorodnych form⁷, znał bowiem jedynie formę związku państw, nie znając wykształconej później formy państwa związkowego. Bez przesady można przyjąć, że poglądy Monteskiusza stanowiły istotne zaczątki pierwszej francuskiej teorii federalizmu⁸.

Problem ten podjął także przedstawiciel szwajcarsko-francuskiej szkoły prawa narodów Vattel w swej pracy *Le Droit des Gens*, wydanej w 1758 r. Pojęcie *republiki federacyjnej* sformułował on w sposób ostrzejszy i bardziej precyzyjny. Określił ją jako trwałe połączenie suwerennych państw, używając zatem terminologii współczesnej, jako związek państw⁹. Przykładami takich połączeń miały być związki miast greckich, Holandia oraz Szwajcaria.

Jean Jaques Rousseau (1712-1778) utożsamiany w okresie rewolucji francuskiej przede wszystkim z ideą centralizmu i unitaryzmu, w pracach swych podejmował również wątek federalistyczny.

Punktem wyjścia była dla niego, wyrażona w *Umowie społecznej*, koncepcja suwerenności rozumiana jako niezbywalna i niepodzielna *volonté générale*¹⁰. Suwerenność ta realizuje się w stanowieniu praw przez cały naród, nie zaś tylko przez jego reprezentantów. W przeciwnym bowiem razie tylko tym ostatnim byłaby ona przypisana. Suwerenne w tym znaczeniu są małe państwa, takie np. jak greckie poleis czy kantony szwajcarskie. Posiadają one nadto liczne inne zalety. Władza państwowa jest tu w stanie ogarnąć swym spojrzeniem całość zagadnień; administracja państwa kosztuje mniej, a tym samym niższe są ściągane od społeczeństwa podatki. Ponieważ siła zewnętrzna wielkiego narodu powiązana jest ściśle z organizacją małego państwa, dylemat ten może rozwiązać „forma konfederacji” — stwierdza Rousseau w końcowej części *Umowy społecznej*¹¹. Tylko w ten sposób małe państwa mogą uzyskać dość siły, by przeciwstawić się dużym mocarstwom. Potwierdzają to zresztą przykłady z historii *comme jadis les villes grecques résisterent au grand Roi, et comme plus récemment la Hollande et la Suisse ont résisté à la maison d'Autriche*¹².

Rousseau zamierzał rozwinąć swe poglądy na konfederację w osobnej pracy. Potwierdza to w swych *Pamiętnikach* Buzot¹³, jak również Comte d'Antraigues, który widział 32-stronicowy manuskrypt zawierający plan większej pracy

⁷ J. Brethe de la Gressaye, Przedmowa do Monteskiu, *De l'esprit des lois*, Paris 1955, s. 2. Por. też: E. Deuerlein, *Föderalismus. Die historischen und philosophischen Grundlagen des föderativen Prinzips*, München 1972, s. 43.

⁸ R. Sparwasser, o.c., s. 39.

⁹ Vattel, *Le Droit des Gens ou principes de la loi naturelle*, A Leide 1758, s. 10 (Ks. I. Rozdz. I, 10). Por. też: S. Brie, o.c., s. 31.

¹⁰ J.J. Rousseau, *Du contrat social ou essai sur la forme de la république*, w: *Oeuvres Complètes*, wyd. B. Gagnebin i M. Raymond, t. III, 1975, s. 368-387 (Ks. II, rozdz. I-IX). Por. też: R. Sparwasser, o.c., s. 43-44.

¹¹ *C'est ce que je m'étois proposé de faire dans la suite de cet ouvrage, lorsqu'en traitant des relations externes j'en serois venu aux confédérations. Matière toute neuve et où les principes sont encore à établir*, ibidem, Ks. XV, rozdz. I, s. 431.

¹² Ibidem, Ks. III, rozdz. XIII, s. 427.

¹³ Buzot, *Mémoires*, wyd. Gaudet, Paris 1823. Cyt. za H. Hintze, o.c., s. 75.

o sposobach konfederowania się małych państw¹⁴. Rękopis ów niestety zaginął, w związku z czym poglądy Rousseau na federalizm poznać można jedynie pośrednio, z innych jego prac.

W *Emilu* np. podjął problem stworzenia takiego modelu federacji, która — rozciągając prawa związkowe na wszystkich jej członków — nie pozbawiałaby jednocześnie państw ją tworzących suwerenności¹⁵. Związki i konfederacje to — zdaniem Rousseau — jedyny skuteczny sposób przeciw tyranii i wojnie, bo pozostawiając każdemu państwu władzę wewnętrzną, chronią jednocześnie przed atakiem z zewnątrz.

W *Uwagach nad rządem polskim* autor ten wysunął koncepcję przebudowy struktury wewnętrznej państwa. Model federacyjny miał tu polegać na zastąpieniu trójczłonowej — jego zdaniem — Rzeczypospolitej — federacją województw. Każde miałyby własną administrację, ulepszone i o poszerzonych kompetencjach sejmiki oraz starannie wyznaczone granice. Łącznikiem byłyby wspólna władza ustawodawcza i podporządkowanie się ciału Rzeczypospolitej. Określał to jako *perfectionner le système des Gouvernements fédératifs, le seul qui réunisse les avantages des grands et des petits Etats*¹⁶. Nie precyzował niestety, w czym przejawiać miałyby się istotna i przynosząca korzyści różnica między federacją trzech części Rzeczypospolitej a federacją województw, poza naturalnym zmniejszeniem obszaru tworzących skonfederowaną całość jednostek.

Powstaje pytanie, jakie możliwe formy federalne (od prostego paktu o wzajemnej pomocy do państwa związkowego) wyobrażał sobie Rousseau? W pracy *Lettres de la Montagne* twierdził, że aby w jak najmniejszym stopniu ograniczać suwerenność poszczególnych podmiotów, należy poprzestać na tworzeniu luźnych związków państw¹⁷. Zapewne właśnie niebezpieczeństwo ograniczenia suwerenności powodowało dużą ostrożność Rousseau w stosunku do koncepcji federalistycznych i niejednoznaczność jego poglądów na federalizm. Zamierzał wprawdzie stworzyć idealny w tym względzie model w przygotowywanej pracy, której jednak — jak już wspomniałem — nie ukończył. Tę samą niekonsekwencję zaobserwować można w pojmowaniu suwerenności i demokracji. Dlaczego obstawał przy obronie małych republik, jeśli następnie istotne ich kompetencje miałyby zostać przeniesione na „konfederację”? Co z suwerennością, gdy właśnie w państwie federalnym pojawiałoby się niebezpieczeństwo rozpadu

¹⁴ Comte d'Antraigues, *Quelle est la situation de l'Assemblée Nationale*, 1769. Cyt. za J.-L. Windenberger, *La République confédérative des petits états*, 1899, s. 55.

¹⁵ *Nous rechercherons comment on peut établir une bonne association fédérative, ce qui peut la rendre durable, et jusqu'à quel point on peut étendre le droit de la confédération sans nuire à celui de la souveraineté*. J.J. Rousseau, *Emile ou de l'Education*, Oeuvres Complètes, o.c., t. IV, s. 848.

¹⁶ J.J. Rousseau, *Considération sur le gouvernement de Pologne et sur la réforme projetée*, Oeuvres Complètes, o.c., s. 971.

¹⁷ J.J. Rousseau, *Lettres de la Montagne*, Oeuvres Complètes, o.c., t. III, s. 896. Innego zdania był W. Struck, twierdząc w oparciu o wyrażone w *Umowie społecznej* poglądy, że „Rousseau hat ahnungsvoll über seine Zeit hinausgegriffen und hat für große Gebiete an die Form des Bundesstaates gedacht”, (*Zur Genesis der französischen Revolution*, Stralsund 1911, s. 9, przyp. 2).

woli ogółu (*volonté générale, volonté de tous*)¹⁸? Na pytania te brak wyczerpujących odpowiedzi w dziełach filozofa z Genewy. Nie można jednak nie dostrzegać podejmowanych przez niego prób pogodzenia koncepcji demokracji bezpośredniej i suwerenności ludu z ideą federalizmu, gwarantującą siłę małych republik.

Można stwierdzić, że u przedrewolucyjnych klasyków myśli politycznej spotykamy się z wyrażoną *explicite* ideą federalizmu. Wcześniej u Monteskiusza, gdzie jest ona środkiem do pohamowania władzy absolutnej, następnie u Rousseau gdzie służyć ma do zagwarantowania republikańsko-demokratycznych związków w jego małych państwach. U obu autorów wspólna — mimo pewnych różnic — jest idea, że istotnym warunkiem demokratycznego ustroju i wolności są niewielkie organizmy polityczne łączące się w konfederacje. U obu także dostrzec można jeszcze braki koncepcyjne w przedstawianiu obrazu związku państw. Poglądy Monteskiusza wywarły istotny wpływ na kształtowanie modelu federalnego Stanów Zjednoczonych Ameryki; czerpał z nich także w następnym stuleciu Alexis de Tocqueville w swych rozważaniach na temat decentralizacji i państwa związkowego¹⁹. Obaj autorzy wywarli istotny wpływ na kształtowanie poglądów w czasie Rewolucji Francuskiej; o ile jednak na Monteskiusza powoływali się głównie propagujący federalizm żyrondyści, o tyle Rousseau stał się dla jakobinów przede wszystkim rzecznikiem idei centralistycznych i unitarystycznych²⁰.

W okresie poprzedzającym wybuch rewolucji burżuazyjnej podejmowane były, poczynając od lat siedemdziesiątych, pewne próby reform zmierzające w kierunku regionalizacji i decentralizacji państwa. Towarzyszyły im wypowiedzi znanych osobistości życia publicznego propagujące mniej lub bardziej bezpośrednio wyrażoną ideę federalizmu.

I tak C. de Malesherbes ostrzegał przed nadmierną centralizacją władzy, optując za samorządem wspólnot obywatelskich²¹. G. de Mably w wydanej w 1776 r. pracy *De la Législation* opowiadał się za ustrojem federacyjnym w sposób zbliżony do koncepcji Rousseau i Monteskiueu²². Poglądy swe rozwinął w *Observation sur le gouvernement et lois des Etats-Unis d'Amérique*

¹⁸ R. Sparwasser, o.c., s. 47.

¹⁹ A. de Toqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution*, w: *Oeuvres Complètes*, wyd. J.-P. Mayer, t. II, 1981.

²⁰ Jak twierdził A. von der Heydte: *Kim był dla jakobinów Rousseau, tym Monteskiueu dla żyrondystów* (Monteskiueu, 1950, s. 67). Bywał jednak także Rousseau powoływany jako rzecznik federalistycznej koncepcji państwa. 10 września 1792 r. na posiedzeniu Klubu Jakobinów Terrasson, nawiązując do *Uwag nad rządem polskim*, określał władzę federacyjną jako *die einzige, die sich für freie Menschen ziemt, die in einem großen Reich vereint lebten* (H. Hintze, o.c., s. 78). Rekomendował jednocześnie ustrój federacyjny jako odpowiedni dla Francji.

²¹ C. E. de Malesherbes, *Mémoires pour servir à l'histoire du droit public*, 1799, s. 654. Por. też: R. Sparwasser, o.c., s. 31.

²² G. de Mably, *De la Législation ou Principes des Lois*, Amsterdam 1776 (Ks. III, Rozdz. II). Przez „republiki federacyjne” rozumiał on poszczególne państwa tworzące konfederację, podczas gdy Monteskiueu czy Vattel mianem „republiki federacyjnej” określali związek państw. W późniejszym czasie także Mably przyjął to drugie znaczenie. Por. H. Hintze, o.c., s. 79.

(*Amsterdam 1784*). Także A.M. Turgot na przykładzie Stanów Zjednoczonych bliżej zapoznał się z problemem *république fédérative*, której stał się otwartym zwolennikiem, jak zaświadcza jego biograf Condorcet²³. Sam Condorcet wyrażał federalistyczne poglądy, które swą śmiałością przypominają koncepcje Proudhon'a²⁴. Wreszcie i minister Ludwika XVI J. Necker podejmował rozważania nad możliwością wprowadzenia we Francji ustroju federalnego. Pisał on na 30 z górą lat przed głównym francuskim teoretykiem federalizmu A. de Tocqueville'em: *gouvernement fédératif... une des idées politiques les plus raisonnables et les plus libérales*²⁵.

Wprawdzie rewolucja francuska pomyślana była od początku jako narodowa i unitarystyczna²⁶, republika zaś jako „jedna i niepodzielna” (*république une et indivisible*)²⁷, w pierwszym jej okresie zaznaczyły się wyraźnie tendencje federalistyczne, wyrażane głównie przez członków Żyrondy²⁸.

Federalizm tamtych czasów stał się synonimem Żyrondy; przyczynił się jednocześnie do jej klęski w 1793 r. Wiązało się to z walką polityczną toczoną przez żyrondistów z jakobinami, w której zwycięstwo odnieśli ci ostatni, szermujący hasłami centralizmu i unitaryzmu.

Żyrondyści szukali oparcia na prowincji, która obawiając się dominacji Paryża skłaniała się ku decentralizacji oraz federalistycznemu modelowi państwa²⁹. Tworzone już w pierwszych miesiącach rewolucji municypalności (*municipalité*) poczęły przejmować władzę i, tworząc milicje obywatelskie (późniejsza Gwardia Ludowa), stawały się państwem w państwie. Kształtowana w ten sposób federacja wolnych gmin budziła niepokój Paryża, gdzie przeważały tendencje nacjonalistyczne i unitarystyczne. Dla legalizacji i kontroli ruchu municypalnego Konstytuanta uchwaliła zatem 14 grudnia 1789 r. prawo komunalne, by

²³ A. de Condorcet, *Vie de Monsieur Turgot*, Londres 1786, s. 267 i n. „Auch bei ihm erscheint das im 18. Jh. so beliebte Argument, sie garantiere die Unabhängigkeit kleinerer Staaten, verbürge Sicherheit nach außen, Freiheit und Ruhe im Innern” (H. Hintze, o.c., s. 80).

²⁴ Szczególnie w *Lettres d'un gentilhomme à messieurs du Tiers État* z 1789 r. przyznając szerokie prawa autonomiczne nie tylko prowincjom, ale nawet kantonom, gminom, czy wsiom. Por. P.-J. Proudhon, *Du Principe fédératif*, Oeuvres Complètes, wyd. C. Bouglé i H. Moysset, t. XV, 1982. Były to jednak tylko rozważania teoretyczne. W opracowanym przez niego projekcie konstytucji z 1793 r. nie ma żadnych śladów koncepcji federalistycznej.

²⁵ J. Necker, *Dernières vues de politique et de finances*, (w:) Oeuvres Complètes, wyd. A. Louis de Staël-Holstein, t. XI, 1820 (nowe wyd. 1970, s. 189. Zob. też: tegoż, *Du pouvoir exécutif dans les grands États*, tamże, t. VIII, s. 427 i n. oraz tegoż, *De la révolution française*, tamże, t. X, s. 257, gdzie pisze o federalizmie: *Admirable système! et le seul convenable... à une vaste république démocratique*. Por. też R. Sparwasser, o.c., s. 32.

²⁶ *En France, la révolution était conçue par avance comme nationale et unitaire (Histoire politique de la Révolution française, s. 28).*

²⁷ F.W. Jerusalem, *Die Staatsidee des Föderalismus*, Tübingen 1949, s. 11.

²⁸ Obszernie na temat koncepcji federalistycznych wysuwanych w czasie Rewolucji Francuskiej H. Hintze, o.c., s. 262-293.

²⁹ M. Ozouf, *La Révolution Française et la perception de l'espace national: fédérations, fédéralisme et stéréotypes régionaux*, w: *Federalism*, wyd. J.C. Boogman, Hague 1980, s. 218-227. Por. też H. Hintze, o.c., s. 235-261.

następnie na spotkaniu w Marsfeld 14 lipca 1790 r. utworzyć z dotychczas współistniejących federacji tzw. *narodową federację*, będącą początkiem jedności państwa³⁰. *La fête de la fédération* z 14 lipca 1790 r. symbolizować miało zjednoczenie Francji w sensie dobrowolnego połączenia jednostek, gmin i prowincji. Pracowano równocześnie w Zgromadzeniu Narodowym nad koncepcją jedności państwa w ściślejszym i trwalszym sensie. Uchwalona we wrześniu 1791 r. konstytucja mówiła już o *jedności i niepodzielności* królestwa³¹. Tymczasem *l'idée fédérative, indigène à la vieille Gaule, vivait comme un souvenir au coeur des provinces, lorsque la Révolution éclata. (...) tout le monde sentait que la France allait se retrouver en confédération, sous la présidence héréditaire d'un roi*³². Po zniesieniu monarchii idea federalizmu ponownie odżyła. Poczęto się bowiem zastanawiać nad słowami Rousseau, który uważał za niemożliwe tworzenie republiki na dużym terytorium. Podnosili to w 1791 r. Billaud-Verenne i w 1792 r. Lavicomterie — obaj jakobini (sic!), proponując utworzenie we Francji republiki federacyjnej³³. Do koncepcji tej nawiązywał także Terrasson³⁴. W duchu federalizmu wypowiadali się liczni żyrondyści³⁵.

W trakcie walki o władzę pomiędzy jakobinami i żyrondistami idea państwa federalistycznego stawać się poczęła narzędziem walki politycznej. Ponieważ jakobini osiągnęli decydujące znaczenie w Paryżu, żyrondyści podjęli próbę przeciwstawienia stolicy koncepcji sfederalizowanych departamentów. Zdaniem jakobinów próbowali oni wykorzystać separatystycznego ducha prowincji do podziału Francji. Ponieważ liczne prowincje opanowane były przez siły konserwatywne i kontrrewolucyjne, żyrondyści coraz częściej odbierani byli jako wrogowie rewolucji. W efekcie przyczyniło się to do ich klęski, a tym samym do upadku koncepcji federalnych. Aby zrewolucjonizować kraj należało poskromić „upiora federalizmu” i spowodować, by republika — pod kierowniczą rolą Paryża — była *jedna i niepodzielna*³⁶. Federalizm kojarzono dotąd z kontrrewolucją i uważać poczęto niemal za zdradę³⁷. *La république un et indivisible des Jacobins*

³⁰ R. Sparwasser, o.c., s. 52-53.

³¹ H. Hintze, o.c., s. 262; Constitution française 3-14 septembre 1791, Titre II, Art. 1; Duvergier, *Collection des Lois*, t. III, s. 241.

³² P.-J. Proudhon, *Du Principe fédératif*, o.c., s. 365.

³³ R. Sparwasser, o.c., s. 59; A. Aulard, *Histoire politique de la Révolution Française*, 1977, s. 135, 264, 401. Zob. też M. Billaud de Varenne, *L'Acéphocratie ou le gouvernement Fédératif démontré le meilleur de tous pour un grand Empire par les principes de la politique et les faits de l'histoire*, A. Paris 1791 (Rkps. Bibl. nat. Lb. 39/10087, cyt. za H. Hintze, o.c., s. 264); L. de La vicomterie de Saint-Samson, *La république sans impôts*, Paris 1792.

³⁴ Por. przyp. 20.

³⁵ J.P. Brissot, *Nouveau Voyage dans les États-Unis de l'Amérique*, Paris 1791, czy zbliżony do żyrondistów A. Cloots, *La République universelle*, A. Paris. L'an quatre de la Rédemption. Nadto liczne artykuły w prasie. Por. H. Hintze, o.c., s. 267 i n.

³⁶ R. Sparwasser, o.c., s. 60-61. O szczególnej roli Paryża jako instrumentu rewolucji A. de Tocqueville, *Ancien Régime*, o.c., Ks. II, rozdz. VII, s. 141.

³⁷ [...] *Le fédéralisme fut vaincu pour la seconde fois à Paris dans la journée du 31 mai 1793. Depuis cette date néfaste tout vestige de fédéralisme a disparu du droit public des Français; l'idée même est devenue suspecte, synonyme de contre-révolution, j'ai presque dit de trahison. La notion s'est effacée des*

a fait plus que détruire le vieux fédéralisme provincial, évoqué peut-être mal à propos par la Gironde; elle a rendu la liberté impossible en France et la Révolution illusoire — pisał pół z górą wieku później Pierre Proudhon³⁸.

2. W Niemczech idea federalizmu miała swe głębokie korzenie w strukturze związkowej Świętego Cesarstwa. Od strony teoretycznej zajmowali się tym problemem już XVII-wieczni autorzy, tacy jak Johannes Althusius³⁹ czy Ludolph Hugo, który jako pierwszy wprowadził do nauki pojęcie „państwa związkowego” (*aus Staaten zusammengesetzter Staat*) w jego prostej formie⁴⁰.

Schyłek XVIII, a zwłaszcza początek XIX w. przyniósł kolejną fazę zainteresowania problematyką federalizmu. Spowodowane to było głównie sytuacją polityczną Niemiec tego okresu. Upadek Cesarstwa i powstawanie nowych form związkowych na terenie dawnej Rzeszy inspirowało do dyskusji. Prowadzono rozważania nad formą, możliwościami oraz zaletami i wadami związku państw i państwa związkowego.

Pierwsze całościowe przedstawienie wczesnej teorii państwa związkowego nakreślił Johann Stephan Pütter (1725-1807) w swym dziele *Beyträge zum teutschen Staats- und Fürstenrecht* wydanym w 1777, względnie 1779 r.⁴¹ Punktem wyjścia dla jego „idealnej federacji” była Rzesza Niemiecka. Pisał: *Wprawdzie wewnętrzny ustrój poszczególnych krajów Rzeszy różni się wzajemnie, jednak wszystkie bez wyjątku, jako części jednej wspólnej całości pozostają w Rzeszy w harmonijnym związku, (...) pod jednym wspólnym zwierzchnictwem*⁴². Oba te zjawiska, różnorodność polityczna wewnątrz i jedność Rzeszy jako podmiotu prawa narodów zewnątrz, były dla Püttera inspiracją dla sformułowania pojęcia *aus Staaten zusammengesetzten Staates*, czyli państwa powstałego z połączenia się państw. Taki związek państw (*Staatenverein, Staatenbund*) stanowił dla niego przykład rzeczywistego połączenia (*Realverbindung*). Poszczególne państwa łącząc się w jedno tworzą nowe, odrębne ciało (*Staatskörper*) Każda część składowa tego nowego tworu państwowego zachowuje wprawdzie swój wewnętrzny ustrój i własny rząd, a także prawa suwerenne, lecz wszystkie one mają nad sobą jeszcze jedną, wyższą władzę wspólną⁴³. Oczywiście jest, że

intelligences: on ne sait plus en France ce que signifie le mot de fédération, qu'on pourrait croire emprunté au vocabulaire sanscrit, P.-J. Proudhon, *Principe*, o.c., cz. II, rozdz. I, s. 367. W tym czasie także Żyromyścy poczęli odżegnywać się od federalizmu. Barbaroux głosił: *Proscrivons le gouvernement fédératif pour n'avoir qu'une république unique* (M. Ozouf, *La Révolution*, s. 228-229).

³⁸ Ibidem, s. 369.

³⁹ J. Althusius, *Politica Methodici Digesta*. Reprinted from the Third Edition of 1614, Augmented by the Preface to the First Edition of 1603 and by 21 Hitherto Unpublished Letters of the Author. With an Introduction by Carl Joachim Friedrich, Cambridge 1932.

⁴⁰ Ludolphi Hugonis Dissertatio de statu regionum Germaniae et regimine principum summae imperii rei publicae aemulo, ... Helmstedt 1661. Por. też E. Deuerlein, *Föderalismus*, s. 39-41.

⁴¹ Por. U. Schlie, *Johann Stephan Pütters Reichsbegriff*, Göttingen 1961, s. 40 i n.

⁴² Cyt. za E. Deuerlein, o.c., s. 45.

⁴³ M. Dreyer, *Föderalismus als ordnungspolitisches und normatives Prinzip. Das föderative Denken der Deutschen im 19. Jahrhundert*, Frankfurt a.M. 1987, s. 48-51. Twierdzi on: »Ohne den

wyłożona przez Püttera teoria, będąc zbyt nastawiona na opis rzeczywistości w ówczesnej Rzeszy Niemieckiej, nie mogła w pełni przystawać do rozwiniętego w XIX w. pojęcia państwa związkowego. Stworzył on jednak fundamenty do jego późniejszego sformułowania.

Także Immanuel Kant (1724-1804) postulował w swej pracy *Zum ewigen Frieden* związek państw (*Staatenverbindung*), który miałby zabezpieczać sprawiedliwość i pokój⁴⁴. Pisał on: *Prawo narodu powinno być ugruntowane na federacji wolnych państw*⁴⁵. K. von Raumer uważał, że Kant przeciwny był wszelkiemu unitaryzmowi państwowemu, uniwersalnej monarchii czy republice, głosząc federację wolnych państw⁴⁶. Uciekał się do niej w swym widzeniu politycznej jedności świata i powszechnego pokoju, choć było to oczywistą utopią⁴⁷. Tym niemniej można zaliczyć go do prekursorów myśli federalistycznej, choć bardziej wypracowane poglądy głosili już wcześniej Monteskiusz czy Pütter.

Po likwidacji Świętego Imperium Rzymskiego Narodu Niemieckiego kreowany został z inicjatywy Napoleona, na części terytorium dawnej Rzeszy, Związek Reński⁴⁸. Akt związkowy z 12 lipca 1806 r. mówił o formie konfederacji: *Les Etats (...) seront séparés à perpétuité du territoire de l'Empire Germanique et unis entre eux par une confédération particulière sous le nom d'Etats confédérés du Rhin*⁴⁹. Wspólne sprawy rozstrzygane miały być na sejmie obradującym we Frankfurcie; podobnie spory pomiędzy członkami związku. Państwa tworzące Konfederację Renu zachowywały swą suwerenność w zakresie ustawodawstwa, sądownictwa, administracji, poboru rekruta i podatków⁵⁰.

Powołanie do życia Związku Reńskiego spowodowało dalszą dyskusję nad kształtem niemieckiego federalizmu. Analizowano formę powstałego związku, niejednokrotnie poddając ją ostrej krytyce. Formułowano jednocześnie teoretyczne założenia federalizmu.

Znany ze swej sympatii do Napoleona heidelberski uczony August Ernst Zinserling, broniąc założeń na jakich oparta została Konfederacja Renu,

Namen »Bundesstaat« zu finden, ist es in der Sache ein solcher Bundesstaat, den Pütter als Staat aus Staaten hier beschreibt. [...] Pütter [konnte] sich als der Entdecker einer ganz neuartigen Staatstheorie fühlen (s. 50).

⁴⁴ I. Kant, *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*, Königsberg 1795.

⁴⁵ Cyt. za E. Deuerlein, *Föderalismus*, s. 45-46.

⁴⁶ K. v. Raumer, *Ewiger Friede. Friedensrufe und Friedenspläne seit der Renaissance*, Freiburg/München 1953, s. 166.

⁴⁷ M. Dreyer, o.c., s. 52-53.

⁴⁸ E. Fehrenbach, *Vom Ancien Régime zum Wiener Kongreß*, München-Wien 1981, s. 76 in.; K.O. Freiherr von Aretin, *Vom Deutschen Reich zum Deutschen Bund*. Deutsche Geschichte, t. VII, Göttingen 1980, s. 114-129; E.R. Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*, t. I: *Reform und Restauration 1789 bis 1830*, Stuttgart 1961, s. 68-91.

⁴⁹ Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte, wyd. E.R. Huber, t. I: *Deutsche Verfassungsdokumente 1803-1850*, Stuttgart 1961, s. 27 (art. 1). W przekładzie niemieckim użyto terminów: „Bund” i „Rheinbundstaaten”. E. von Puttkamer, *Föderative Elemente im deutschen Staatsrecht seit 1648*, Göttingen-Frankfurt-Berlin 1955, s. 59.

⁵⁰ E.R. Huber, *Dokumente*, s. 27-30 (art. 6, 9, 25, 26 Aktu związkowego). Por. też T. Bitterauf, *Die Gründung des Rheinbundes und der Untergang des alten Reiches*, München 1905.

wyróżniał dwa przeciwstawne modele federacyjne: „konfederację polityczną” (*confédération politique*) i „państwo federalne” (*gouvernement fédératif*). Pod pojęciem konfederacji politycznej rozumiał on nierówny związek, polegający na zależności jednej ze stron i wynikający z polityki dążącej do powiększenia organizmu państwowego. Z kolei państwo federalne stanowić miało rzeczywiste połączenie państw (*Staatenverein*) oparte na równości stron i wzajemnej obronie⁵¹. W tym znaczeniu powołany do życia przez Napoleona twór miałby otrzymać charakter odrębnego państwa⁵².

Większość autorów określała Związek Reński z punktu widzenia prawa narodów, czyli nie jako państwo związkowe, lecz jako związek suwerennych państw. Należeli do nich: Karl Salomo Zachariä (1769-1843), Günter Heinrich von Berg (1765-1843) oraz Wilhelm Joseph Behr (1775-1851).

Zachariä dowodził, że wprawdzie Związek Reński (Rheinbund) stanowi zewnątrz pewną całość, jednak jest to podobnie jak Rzesza Niemiecka — wyłączenie *societas perpetua*, nie zaś odrębne państwo⁵³. Związek państw tym się różni od państwa związkowego, że może on zostać rozwiązany decyzją swych członków⁵⁴. Jako pierwszy wprowadził tu Zachariä rozróżnienie dwóch przeciwstawnych form: *Staatenbund* i *Bundesstaat*⁵⁵.

Również Berg rozważał, czy Związek Reński był państwem. Zwracał uwagę na ograniczony cel i nieograniczoną suwerenność części składowych Związku. Obowiązek zabezpieczenia przed wrogiem zewnętrznym i wewnętrznym nie stanowił dla Berga żadnej podstawy do przyznania Konfederacji Renu charakteru odrębnego państwa. Był to zatem dla niego jedynie związek niepodległych państw złączonych dla zapewnienia wzajemnego bezpieczeństwa⁵⁶.

Do rozważań tych nawiązywał także Behr w swym systematycznym ujęciu dotyczącym struktury Związku Reńskiego. Rezygnując świadomie z pojęcia państwa związkowego, wprowadził on rozróżnienie na *Staatenbund* (związek państw) oraz *Völkerstaat* (państwo narodowe — w znaczeniu: złożone z tworzących je narodów). *Staatenbund* był według niego połączeniem kilku suwerennych państw dla wspólnej realizacji celu, jakim jest zapewnienie bezpieczeństwa pomiędzy nimi i na zewnątrz. *Völkerstaat* to z kolei połączenie się państw prowadzące do podporządkowania się jednej, wspólnej najwyższej władzy

⁵¹ A.E. Zinserling, *Le système fédératif des anciens mis en parallèle avec celui des modernes*, Heidelberg 1809. Por. E. Deuerlein, *Föderalismus*, s. 66, gdzie błędnie wymieniony jest jako Zinserlich; S. Brie, *Der Bundesstaat. Eine historischdogmatische Untersuchung*, cz. I: *Geschichte der Lehre vom Bundesstaate*, Leipzig 1874, s. 34.

⁵² Podobnie K. v. Kamptz, *Aphorismen über die deutsche National-Einheit als Zweck des rheinischen Bunds*, w: *Rheinische Bund*, t. V, z. 15, 1808, s. 371-382. Por. też M. Dreyer, *Föderalismus*, s. 67-68.

⁵³ C.S. Zachariae, *Ius publicum civitatum quae foederi Rhenano adscriptae sunt*, Heidelbergiae 1807, 60, s. 71.

⁵⁴ Tamże. Por. też K.S. Zachariä, *Staatsrecht der Rheinischen Bundesstaaten und das Rheinische Bundesrecht*, Heidelberg 1810, s. 121 i n.

⁵⁵ M. Dreyer, *Föderalismus*, s. 69.

⁵⁶ G.H. von Berg, *Abhandlungen zur Erläuterung der Rheinischen Bundesakte*, Cz. I, Hannover 1808. Por. też E. Deuerlein, o.c., s. 66-67; M. Dreyer, o.c., s. 70.

i jednemu władcy. Owa najwyższa władza obejmować ma działalność ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą⁵⁷. Jest to zatem definicja bliska pojęciu państwa związkowego. Poglądy swe przedstawił Behr na tle historyczno-politycznych rozważań nad różnicą pomiędzy Rzeszą Niemiecką a Związkiem Reńskim.

Lata 1806-1815, od rozwiązania Rzeszy do utworzenia Związku Niemieckiego, były okresem kształtowania się nowych koncepcji politycznych i prawno-państwowych w Niemczech. Wiązało się to z upadkiem istniejącego w Niemczech od kilku stuleci określonego porządku społeczno-politycznego, przy jednoczesnym braku nowych, trwałych w czasie uregulowań. Kongres Wiedeński przyniósł w tym zakresie nowe rozstrzygnięcia, przerywając dyskusję nad różnicami pomiędzy dawną Rzeszą a Związkiem Reńskim⁵⁸.

W dyskusji prowadzonej w grudniu 1813 r. pomiędzy Wilhelmem v. Humboldtem a Karlem v. Steinem, podjęty został problem przyszłego ustroju Niemiec.

Humboldt pisząc o jednym związku państw niemieckich, zwracał uwagę na potrzebę ukształtowania go w oparciu o Austrię i Prusy, uznając to za podstawę siły i znaczenia Niemiec. Stein podkreślał z kolei, że łatwiejsze byłoby z pewnością stworzenie nowego związku, niż ponowne odtwarzanie ustroju Rzeszy wzmocnionego zwiększonym zakresem władzy cesarskiej, której przywróceniu przeciwny jest Gabinet Wiedeński. Naród niemiecki chce silnego ustroju państwowego; istnieją jednak pewne trudności, albowiem jedni chcą ustroju związkowego opartego na połączeniu sprzymierzonych państw, podczas gdy inni wysuwają koncepcję, by Niemcy rozbić na cztery lub pięć dużych, niezależnych od siebie państw⁵⁹.

Do realizacji zamierzeń Steina, by w Niemczech stworzyć związek państw, przyczynił się pierwszy pokój paryski z 30 maja 1814 r. Postanowiono wtedy, że państwa niemieckie mają być niepodległe i połączone węzłem federacji⁶⁰. Pruski plan jednego niemieckiego ustroju związkowego, który przedstawił na Kongresie Wiedeńskim 13 września 1814 r. kanclerz Prus Karl August von Hardenberg, również to miał na względzie. Art. 1 projektu głosił: *Alle Staaten Deutschlands vereinigen sich durch einen feierlichen Vertrag, den jeder Teilhaber auf ewige Zeit schließt und beschwört, in einen politischen föderativen Körper, der den Namen*

⁵⁷ W.J. Behr, *Systematische Darstellung des Rheinischen Bundes aus dem Standpunkte des öffentlichen Rechts*, Frankfurt a.M. 1808; tegoż, *Das deutsche Reich und der rheinische Bund*, w: *Der Rheinische Bund*, t. 6 (1808), z. 18, s. 418-448, t. 7 (1808), z. 19, s. 99-138, z. 21, s. 361-408, t. 8 (1808), z. 22, s. 3-63; tegoż, *Von den rechtlichen Grenzen der Einwirkung des deutschen Bundes auf die Verfassung. Gesetzgebung und Rechtspflege seiner Glieder-Staaten*, Stuttgart 1820. Por. też E. Deuerlein, o.c., s. 67; M. Dreyer, o.c., s. 72-76.

⁵⁸ E. Deuerlein, o.c., s. 67.

⁵⁹ Freiherr vom Stein, *Briefe und amtliche Schriften*, wyd. W. Hubatsch, t. IV, Stuttgart 1963, s. 413 in., 428 in. Por. też E.R. Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*, t. I, s. 561 in.

⁶⁰ Art. VI, 2. *Les états de l'Allemagne seront indépendants et unis par un lien fédératif*. E. v. Puttkamer, *Föderative Elemente*, s. 75.

*deutscher Bund führt und aus dem niemand heraustreten darf. Verletzungen des Bundesvertrages werden mit Acht bestraft*⁶¹.

Prace Kongresu Wiedeńskiego obracały się wokół określenia kształtu i kompetencji ustrojowych utworzonego pod nazwą Związku Niemieckiego (*Deutscher Bund*) - związku państw. Przyjęte Akty związkowe z 8 lipca 1815 r. zajęły w tej kwestii szczegółowe stanowisko. *Die souverainen Fürsten und freien Städte Deutschlands (...) vereinigen sich zu einem beständigen Bunde, welcher der deutsche Bund heißen soll*⁶². Jako cele związku wymieniano: zachowanie zewnętrznego i wewnętrznego bezpieczeństwa Niemiec oraz niepodległość (*Unabhängigkeit*) i nienaruszalność (*Unverletzbarkeit*) poszczególnych państw niemieckich. Wszystkie państwa członkowskie otrzymywały jednakowe prawa, nad których przestrzeganiem czuwać miało zgromadzenie związkowe (*Bundesversammlung*). Identyczny miał być ich ustroj wewnętrzny⁶³. Dopełnieniem był Wiedeński Akt Końcowy z 15 maja 1820 r., objaśniający gruntownie prawno-ustrojową strukturę Związku Niemieckiego⁶⁴.

Mimo iż *Deutscher Bund* był jedyną możliwą wówczas - wobec sprzeczności między Prusami i Austrią - formą jedności Niemiec, część społeczeństwa postrzegała go jako kontynuację rozwiązań, zapadłych latach 1789 - 1815. Domagano się silniejszego połączenia narodu niemieckiego, a odraza do Związku Niemieckiego, który powstał jako ciało federacyjne, przeniosła się w efekcie na całe pojęcie federalizmu⁶⁵. Formułując oceny powstałego organizmu, niemieccy autorzy coraz wyraźniej skłaniać się poczęli ku koncepcjom państwa związkowego czy wręcz ku unitaryzmowi.

Arnold Hermann Ludwig Heeren (1760 - 1842) twierdził, że Związek Niemiecki stanowił zewnętrznie jedynie rodzaj politycznego aliansu, nie będąc państwem a wyłącznie stowarzyszeniem państw - *Staatenverein*. Rozwiewał jednocześnie nadzieję i oczekiwania, że przekształci się on w przyszłości w państwo związkowe⁶⁶. Charakteru państwa odmawiał Związkowi Niemieckiemu

⁶¹ Ibidem, s. 75. Por. też E. Deuerlein, o.c., s. 69-70; K. Griewank, *Preußische Neuordnungspläne für Mitteleuropa aus dem Jahre 1814*, w: *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, R.6 (1942), s. 346-360; K.E. Born, *Hardenbergs Pläne und Versuche zur Neuordnung Europas und Deutschlands 1813/ 1815*, w: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, R.8 (1957), s. 550-564. Zob. też: Note von 29 deutschen Kleinstaaten über die deutsche Verfassung an Metternich und Hardenberg, Wien, 16 November 1814, gdzie postuluje się, *daß die deutschen Staaten unabhängig und durch ein föderatives Band vereint sein sollten (...) Die Souveränität der deutschen Staaten ist von den hohen alliierten Mächten anerkannt und garantiert worden*, w: *Acten des Wiener Congresses*, wyd. J.L. Klüber, t. I, Erlangen 1815, s. 73 i n.

⁶² *Corpus Juris Confederationis Germanicae*, t. II, s. 1. (Cyt. za E.R. Huber, *Dokumente*, s. 75).

⁶³ Ibidem, art. 2-4, 13.

⁶⁴ *Corpus Juris Confederationis Germanicae*, t. II, s. 101 i n. (E.R. Huber, *Dokumente*, o.c., s. 81-90).

⁶⁵ E. Deuerlein, *Föderalismus*, s. 70.

⁶⁶ A.H.L. Heeren, *Der Deutsche Bund in seinen Verhältnissen zu dem Europäischen Staatensystem*; bei Eröffnung des Bundestages dargestellt, 1817 (w:) tegoż, *Historische Werke*, Göttingen 1821. Nadzieje na taką ewolucję Związku Niemieckiego wyrażało wówczas wielu uczonych i publicystów. Por. E. Deuerlein, o.c., s. 72.

również J. L. Klüber z uwagi na zachowanie przez tworzące go państwa statusu suwerenności. Suwerenność stanowiła dla niego podstawowe kryterium wyróżniające związek państw i państwo związkowe⁶⁷.

Jakob Friedrich Fries (1773 - 1843) reprezentował pogląd, że nie jest istotne czym jest Związek Niemiecki, lecz czym powinien być. *Dla jedności Niemiec* - pisał - *życzymy sobie nie słabego związku państw, lecz silnie połączonego państwa związkowego, wszelako z zastrzeżeniem, że nasz ustrój z odrębnymi prowincjami (Provinzialstaaten) zostanie zachowany*⁶⁸. Domagał się w związku z tym powołania najwyższego rządu związkowego, a zwłaszcza rozszerzenia ustawodawstwa związkowego także na wewnętrzne sprawy składających go państw⁶⁹.

Ku unitaryzmowi skłaniał się początkowo Friedrich von Gagern (1794 - 1848)⁷⁰. W późniejszym okresie uznał jednak państwo związkowe za najdoskonalszą i najodpowiedniejszą formę ustroju Niemiec. W pracy *Vom Bundesstaat* z 1833 r. naszkicował zarys teorii niemieckiego państwa związkowego, omawiając warunki jego powstania oraz ustrój⁷¹.

Zbliżone poglądy wypowiadał Paul Achatius Pfizer (1801 - 1867). Wiązał on swój republikański system federacyjny z idealistycznym spojrzeniem na nowe ukształtowanie Niemiec z inicjatywy i pod protektorem Prus⁷². Uważał, że jedynie przyjęcie formy państwa związkowego może ożywić i wzmocnić Związek Niemiecki, jest to bowiem połączenie trwałe i nierozzerwalne. W pracy o nowym niemieckim państwie związkowym zawarł kontury ustrojowe późniejszego Związku Północno - Niemieckiego i II Rzeszy Niemieckiej. Rozwijany przez niego system federacyjny stanowił próbę ujednolicenia systemu rządowego w Niemczech⁷³.

Dotychczasowe poglądy na temat porządku państwa związkowego zebrał jako pierwszy Carl Theodor Welcker (1790 - 1869). Przedstawił rozwój historyczny i opisał poszczególne kategorie związków pomiędzy państwami⁷⁴.

⁶⁷ J.L. Klüber, *Öffentliches Recht des Deutschen Bundes und der Bundesstaaten*, 1817. Por. też M. Dreyer, o.c., s. 103-105.

⁶⁸ J.F. Fries, *Von Deutschem Bunde und Deutscher Staatsverfassung. Allgemeine staatsrechtliche Ansichten*, Heidelberg 1816, t. I, s. 165.

⁶⁹ Por. E. Deuerlein, o.c., s. 72-73; M. Dreyer, o.c., s. 101-102.

⁷⁰ F.L. Frhr. v. Gagern, *Unitarier und Föderalisten*, w: H. v. Gagern, *Das Leben des Generals Friedrich von Gagern*, Leipzig u. Heidelberg 1856-1857, t. I, s. 361-371.

⁷¹ Ibidem, t. I, s. 372-387. Por. też M. Dreyer, o.c., s. 115-119.

⁷² P.A. Pfizer, *Briefwechsel zweier Deutscher*, Stuttgart u. Tübingen 1832 (w:) *Deutsche Literaturdenkmale des 18. und 19. Jahrhunderts*, wyd. G. Kuntzel, Berlin 1911.

⁷³ P.A. Pfizer, *Über die Entwicklung des öffentlichen Rechts in Deutschland durch die Verfassung des Bundes*, Stuttgart 1835. Por. też E. Deuerlein, o.c., s. 75-76; M. Dreyer, o.c., s. 110-112; F. Notter, *Paul Achatius Pfizer, Politische Aufsätze und Briefe*, wyd. G. Kuntzel, Frankfurt a.M. 1924, s. 73-99.

⁷⁴ C.Th. Welcker, *Bund, Bundesverfassung, Staaten- oder Völkerverein, oder Föderativsysteme, insbesondere: Staatenbündnis, Staatenbund, Bundes- oder Staatenstaat. Grenzen der Gewalt, Politik und Verfassung der Bundesvereine im allgemeinen*, w: C. v. Rotteck und C. Welcker, *Staats-Lexikon oder Encyclopädie der Staatswissenschaften*, t. I, Altona 1836, s. 76-116.

Sformułował także prawną definicję państwa związkowego⁷⁵, wyróżniając trzy podstawowe zasady na jakich powinno być ono oparte: 1) miałyby to być nie jedynie prawno-międzynarodowy związek państw, lecz rzeczywiste połączenie państw w jeden organizm, gdzie władza związkowa reprezentowana byłaby na zewnątrz i od wewnątrz jako władza jednego związku; 2) należałoby zachować i wzmocnić odrębność narodową łączących się państw; 3) poszczególne państwa i ich rządy powinny mieć utrzymany pewien zakres kompetencji, powiązany jednak harmonijnie z interesami państwa jako całości⁷⁶.

Przedstawione przez Welckera zaczątki teorii państwa związkowego, były ostatnią już próbą określenia nowego kształtu ustrojowego Niemiec, podjętą w ramach rozważań nad ich politycznym położeniem po utworzeniu Związku Niemieckiego. Rozważania te przyczyniły się równocześnie w istotny sposób do zwiększenia zainteresowania federacyjną organizacją państwa. W następnych latach dyskusja skoncentrowała się już nad zbudowaniem właściwej *Bundesstaatstheorie*.

Przełom XVIII i XIX w. można uznać za okres, w którym szczególnie rozwinęła się europejska myśl federalistyczna. Idea federalizmu pojawiła się w pracach większości ówczesnych przedstawicieli nauki i życia politycznego. Znalazła ona również wyraźne odbicie w przyjętych w tym czasie rozwiązaniach ustrojowych. Znamionnym jest, że także w Rzeczypospolitej podejmowano wówczas rozważania nad charakterem unii polsko-litewskiej, wiążąc je z koncepcją przekształcenia powstałej w 1569 r. konfederacji w państwo federalne⁷⁷.

L'IDÉE DE FÉDÉRALISME EN FRANCE ET EN ALLEMAGNE À LA CHARNIÈRE DES XVIIIe ET XIXe SIÈCLES

R é s u m é

Dans l'article, on se concentre sur le développement des idées fédéralistes en France et en Allemagne à l'époque où elles étaient l'objet de l'intérêt particulier dans la littérature politico-juridique, c'est-à-dire à la charnière des XVIIIe et XIXe siècles.

En France, le problème de fédéralisme a été abordé par les représentants primordiaux de la pensée des Lumières, dont Montesquieu, Rousseau, Vattel, Mably, Condorcet, et Necker. A l'époque de la Révolution, les vues fédéralistes étaient propagées par les Girondins. L'idée de l'Etat fédéral a été cependant repoussée par la vision jacobine de la „*république une et indivisible*”.

⁷⁵ *Der rechtliche Grundcharakter des Bundesstaates besteht [...] darin, daß in ihm mehrere unvollkommene souveräne Staaten und Regierungen zu einer wahren moralischen Persönlichkeit oder Universitas, und zwar zu einer staatsrechtlichen oder zu einer gemeinschaftlichen höheren Staatsverfassung vereinigt und ihr untergeordnet sind* (ibidem, s. 84).

⁷⁶ E. Deuerlein, o.c., s. 77-79; M. Dreyer, o.c., s. 113-115. Pierwsze wyraźne rozróżnienie pomiędzy związkiem państw i państwem związkowym przedstawił Welcker w pracy: *Über Bundesverfassung und Bundesreform, über Bildung und Grenzen der Bundesgewalt*, Leipzig u. Stuttgart 1834.

⁷⁷ Por. na ten temat literaturę powołaną w przyp. 2.

En Allemagne, où les traditions fédéralistes avaient été solidement ancrées dans le passé, les réflexions du domaine du fédéralisme constituaient un élément important de la *Staatstheorie* que l'on alors développait. A la fin du Saint Empire germanique, le thème de la forme fédérative de l'Etat a été abordé par Pütter et Kant. Après la création, par Napoléon Ier, de la Confédération du Rhin, le thème a été repris par, entre autres, K.S. Zachariä, G.H. von Berg et W.J. Behr. L'idée d'édifier un Etat fédéral moderne (*Bundesstaat*) en Allemagne a dominé les travaux des auteurs de l'époque de la Confédération germanique (*Deutsche Bund*). Parmi ses propagateurs principaux, il faut énumérer J.F. Fries, F. von Gagern, P.A. Pfizer et C.T. Welcker. Leurs opinions en la matière ont servi de base de la *Bundesstaatstheorie* allemande.

